

promjene socioekonomskog sastava seoskih domaćinstava u dalmaciji

josip defilippis

institut za jadranske
kulture i melioraciju
krša,
split, jugoslavija

Autor iznosi dio rezultata istraživanja »Društveno-ekonomske promjene u poljoprivredi i selu Dalmacije«, a koji se odnose na analizu tipova seoskih domaćinstava i njihovih promjena.

Rezultati istraživanja ukazali su:

— na intenzivnu marginalizaciju poljoprivrednog zanimanja koja se očituje u naglašenom padu udjela poljoprivrednih domaćinstava, te se prema vitalnim obilježjima može sa sigurnošću očekivati daljnje opadanje broja ovog tipa domaćinstva;

— da je nepoljoprivreda kao djelatnost i zanimanje osvojila selo, a to se očitovalo u eksplozivnom širenju nepoljoprivrednoga i mješovitog tipa domaćinstva. No, iseljavanje omladine nagrizlo je i nagrizalo vitalne kapacitete ovih tipova domaćinstava što upućuje na zaključak da ekonomski model razvoja sela, na bazi zapošljavanja radne snage prvenstveno izvan seoske sredine, nije dovoljno atraktivan i neće riješiti problem depopulacije sela.

— na starenje sela i ekspanziju raznih tipova domaćinstava »bez radne snage« što biva sve veći socijalni i ekonomski problem sela.

primljeno svibnja 1987.

uvod

—> Razvoj sela označen je vrlo intenzivnim promjenama koje zahvaćaju sve vitalne elemente življenja u toj sredini. Kako na selu živi oko polovine stanovništva (u SR Hrvatskoj 49,2%, a u samoj Dalmaciji 53,9%), to sve promjene tog segmenta prostora, privrede i društva uvelike utječu na naš cjelokupan razvoj. Zato bi praćenje tih promjena i analiza uzročno-posljedičnih veza s našim cjelokupnim razvojem, valjalo da budu predmet našega trajnog interesa.

Rezultati koje ovdje iznosimo dio su dugoročnoga istraživačkog projekta »Društveno-ekonomske promjene u poljoprivredi i selu Dalmacije«, a odnose se na analizu tipova **seoskog domaćinstva**.¹⁾ Domaćinstvo je osnovna društvena ćelija, te se upravo u njegovim promjenama najbo-

1) Istraživanja su provedena u 54 namjerno odabrana seoska naselja u Dalmaciji, slučajno izabranom svakom trećem domaćinstvu. U 1981. obuhvaćeno je istraživanjem 2.028 seoskih domaćinstava. Za detaljna metodološka objašnjenja vidi: J. Defilippis: **Seosko stanovništvo i naselje**, Solit: Institut za jadranske kulture, 1980.

lje ogledaju sve demografske, socijalne i ekonomske promjene u seoskoj sredini, odnosno najjasnije uočavaju problemi koji iz takvih promjena nastaju. Prema tome, iako parcijalni, ovi nas rezultati, čini se, mogu uputiti na neke osnovne tendencije promjena u dalmatinskom selu.

1. socioekonomski tipovi seoskih domaćinstava

Za formiranje tipologije seoskih domaćinstava izdvojili smo nekoliko karakterističnih skupina njihovih članova koje bi mogle biti relevantne za definiranje socioekonomskog statusa njihova domaćinstva, i to:

- A. **Poljoprivrednici:** nisu u radnom odnosu a pretežni dio svog radnog vremena rade na gospodarstvu na kojemu ostvaruju najveći dio svog dohotka (čine 9,2% obuhvaćene populacije).
- B. **Zaposleni:** u radnom su odnosu bez obzira na djelatnost koju obavljaju ili su na privremenom radu u inozemstvu (čine 25,1% obuhvaćene populacije).
- C. **Umirovljenici:** uživaoci su osobne ili obiteljske mirovine ili primaju stalnu socijalnu pomoć (čine 10,5% obuhvaćene populacije).

Prve dvije izdvojene skupine čine radnoaktivni dio populacije, a svi zajedno, svojim radom (A i B) ili statusom (C) ostvaruju neki prihod za domaćinstvo. Preostali članovi koji nisu ovdje izdvojeni (55,2% populacije) čine razne kategorije izdržavanog stanovništva. Razvrstavanjem obuhvaćenih domaćinstava prema pojedinim karakterističnim skupinama dobili smo osam (osnovnih) socioekonomskih tipova. U tablici 1 prikazana je distribucija svih tipova domaćinstava, i to posebno za uža geografska područja, a posebno za gravitacijska područja unutar Dalmacije.²⁾

Tablica 1

Socioekonomski tipovi domaćinstava
— osnovna podjela —

— % domaćinstava

Tipovi domaćinstava	Otočno	Obalno	Zagorsko	DALMACIJA
1. Bez prihoda	6,2	9,9	7,1	7,7
2. Samo poljoprivrednik (A)	7,0	8,2	8,5	8,1
3. A + B	8,1	11,3	16,2	13,3
4. A + C	1,9	1,7	3,2	2,6
5. A + B + C	4,9	2,4	6,8	5,2
6. Samo zaposleni (B)	22,2	36,2	27,0	28,7
7. B + C	16,5	17,4	16,0	16,5
8. Samo umirovljenici (C)	33,2	12,9	15,1	17,8
	Zadarsko	Šibensko	Splitsko	Dubrovačko
1. Bez prihoda	2,5	9,8	9,9	7,2
2. Samo poljoprivrednici (A)	10,0	5,0	7,5	13,7
3. A + B	26,4	18,4	5,2	9,4
4. A + C	2,8	7,0	1,0	1,4
5. A + B + C	8,7	10,0	1,7	5,0
6. Samo zaposleni (B)	21,8	20,4	34,4	36,0
7. B + C	15,7	12,8	18,3	15,1
8. Samo umirovljenici (C)	12,0	16,5	22,1	12,2

2) **Geografska područja:** otočno, koje obuhvaća sve otočne općine (Brač, Hvar, Vis, Korčula, Lastovo); **priobalno**, koje obuhvaća općine Zadar, Biograd, Šibenik, Trogir, Split, Omiš, Makarska, Kardeljevo, Dubrovnik; **zagorsko** koje obuhvaća općine Benkovac, Knin, Drniš, Sinj, Imotski, Vrgorac.

Gravitacijska područja: **zadarsko** obuhvaća općine Zadar, Benkovac, Biograd; **šibensko** obuhvaća općine Šibenik, Drniš i Knin; **splitsko:** Split, Sinj, Makarska, Trogir, Omiš, Metković, Kardeljevo, Imotski, Vrgorac, Brač, Hvar, Vis i **dubrovačko:** općine Dubrovnik, Korčula, Lastovo.

Rezultati pokazuju da su se svi teoretski mogući tipovi domaćinstva javili u signifikantnom opsegu. Osim sedam tipova koji su nastali mogućim kombiniranjem skupina A, B i C pojavio se novi tip domaćinstva koji nema ni jednog člana sa stalnim izvorom prihoda – »bez prihoda«. Ovaj tip obuhvaća ona domaćinstva koja nemaju aktivnog člana ni člana nosioca mirovine ili trajne socijalne pomoći, te nema »stalnih prihoda«. Oni žive od pomoći svoje djece, rodbine, od rente ili nekih drugih prihoda. Radi se o socijalno najugroženijoj skupini domaćinstava, ali i broičano dosta zastupljenoj (za Dalmaciju 7.7%), koja je, osim u zadarskom, dosta ravnomjerno raspoređena u svim područjima Dalmacije.

Interesantno je analizirati domaćinstva s pojedinim istovrsnim nosiocima prihoda. Iz osnovne podjele tipova (tablica 1) grupirali smo u jednu skupinu sve tipove u kojima je istovrstan nosilac prihoda i tako dobili četiri grupe domaćinstava:

- domaćinstva bez prihoda (1)
- domaćinstva s poljoprivrednikom (2 + 3 + 4 + 5)
- domaćinstva sa zaposlenim (3 + 5 + 6 + 7)
- domaćinstva s umirovljenikom (4 + 5 + 7 + 8)

Tablica 2

Domaćinstva prema nosiocima prihoda

Domaćinstva	— % domaćinstava			
	Otočno	Obalno	Zagorsko	DALMACIJA
Bez prihoda	6,2	9,9	7,1	7,7
S poljoprivrednikom	21,9	23,6	34,7	29,2
Sa zaposlenim	51,7	67,3	66,0	63,7
S umirovljenikom	56,5	34,4	41,1	42,1
	Zadarsko	Sibensko	Splitsko	Dubrovačko
Bez prihoda	2,5	9,8	9,9	7,2
S poljoprivrednikom	47,9	40,4	15,4	29,5
Sa zaposlenim	72,6	61,6	59,6	65,5
S umirovljenikom	39,2	46,3	43,1	33,5

Iz raspodjele je vidljivo da među seoskim domaćinstvima visoko prevladava tip domaćinstva sa zaposlenim članom. Čak dvije trećine seoskih domaćinstava u Dalmaciji (63,7%) imaju stalno zaposlenog člana, i po toj osnovi ostvaruju stalan prihod za domaćinstvo i sva ostala prava koja iz tog odnosa proizlaze.

Osim otočnog područja, gdje je udio ovog tipa domaćinstva najniži (51,7%), i zadarskoga, gdje je najviši (72,6%), visoki udjel domaćinstva sa zaposlenim članom podjednak je u svim užim područjima.

Ovako visok udio domaćinstava sa zaposlenim članom upućuje nas na zaključak da je radni odnos s organizacijama udruženog rada postao dominantan proizvodni odnos u seoskoj sredini. Tim je odnosom velik dio radnoaktivnog stanovništva na adekvatan način uključen u sistem društvenog upravljanja. Možemo kazati da po zastupljenosti tog odnosa postoji široka osnova za integraciju seoske sredine u opći privredni i društveni razvoj zajednice.

Druga po udjelu grupa domaćinstava jest ona koja u svom sastavu ima umirovljenike. Čak 42,1% svih obuhvaćenih domaćinstava u Dalmaciji ima članove umirovljenike. Najveći udio domaćinstava s umirovljenicima

nalazimo na otočnom području (56,5%). Proizlazi da je mirovina po učestalosti i kao nosilac socijalnog statusa u dalmatinskom selu vrlo pojavna značajka.

Najmanje je zastupljena grupa domaćinstava sa članovima poljoprivrednicima. Tek jedna trećina (29,2%) obuhvaćenih domaćinstava u Dalmaciji ima člana poljoprivrednika. Najviše takvih domaćinstava nalazimo u zadarskome (47,9%) i zagorskom području (34,7%), a najmanje u splitskom gravitacijskom području (svega 15,4%).

Pojava domaćinstava sa članom koji je nosilac određenog prihoda i statusa daje nam opći uvid u značaj određenih socioekonomskih profila članova u seoskom domaćinstvu i seoskoj sredini. Ona nam još ne govori mnogo o sastavu domaćinstva i njegovu socioekonomskom profilu. S druge strane, predočena tipologija (osnovna podjela, tablica 1) pokazala se vrlo teškom za daljnju obradu i analizu. Zbog toga smo tu tipologiju saželi u nekoliko karakterističnih tipova.

1. **Domaćinstva bez radne snage** (tipovi 1 + 8) koje obilježava nedostatak radnoaktivnih članova, nemaju utvrđenog stalnog prihoda (30% domaćinstava u tom tipu) ili im je prihod mirovina (70% domaćinstava u tom tipu).
2. **Poljoprivredna domaćinstva** (tipovi 2 + 4) koje obilježava prisutnost poljoprivrednika kao jedinog radnoaktivnog člana u domaćinstvu, s tim što je u jednom slučaju (tip 2) on sam svojim radom na gospodarstvu isključivi nosilac prihoda, dok se u drugom slučaju (tip 4) uz njega javlja i umirovljenik kao nosilac prihoda (24% domaćinstava u tipu).
3. **Mješovita domaćinstva** (tipovi 3 + 5) koje obilježava istovremeno prisutnost dva radnoaktivna člana – zaposlenoga i poljoprivrednika – prema tome i dva izvora prihoda time što se u 67% domaćinstava u tom tipu (tip 5) javlja i umirovljenik kao nosilac prihoda.
4. **Nepoljoprivredna domaćinstva** (tipovi 6 + 7) koje obilježava prisutnost zaposlenog člana time što u 48% domaćinstava ovog tipa uz zaposlenoga nalazimo i umirovljenika (tip 7).

Ova tipologija temelji se na prisutnosti radnoaktivnih članova i njihovoj djelatnosti (poljoprivrednik-zaposleni). Ona je različita od statističke tipologije zbog različite definicije poljoprivrednika i zaposlenog člana. Zbog značaja pojave, u nju smo uključili i umirovljenike. Oni svojom pojavom, doduše, ne opredjeljuju pripadnost domaćinstva pojedinom tipu, iako je nesumnjivo da njihova prisutnost pridonosi ekonomskome i socijalnom statusu domaćinstva.

2. biosocijalne karakteristike tipova seoskih domaćinstava

Istraživanja su pokazala da izdvojene tipove seoskih domaćinstava karakteriziraju specifična biosocijalna obilježja.

Kao prvo, socioekonomski tipovi seoskih domaćinstava međusobno se razlikuju po broju članova. Najmanja su domaćinstva bez radne snage (1,88 članova), nešto su veća poljoprivredna (3,74 člana) a najveća mješovita (5,92 člana) i nešto manja nepoljoprivredna (5,09 članova).

Tablica 3

Broj članova prema tipu domaćinstva

— % domaćinstava

Broj članova domaćinstva	Bez radne snage	Poljoprivredna	Mješovita	Nepoljoprivredna
1	44,0	9,7	0,0	1,5
2 — 4	51,0	56,2	24,2	41,1
5 — 7	4,6	27,2	59,0	47,2
8 i više	0,4	6,9	16,8	10,1

Najveći dio domaćinstava bez radne snage brojčano su mala domaćinstva — s jednim ili sa dva člana. Gotovo polovina (44,0%) tih domaćinstava pripada grupi tzv. »samačkih domaćinstava«. Iako brojnije, poljoprivredno domaćinstvo po broju članova možemo smatrati malim domaćinstvom. Gotovo svako deseto (9,7%) od ovih domaćinstava jest samačko, a tek nešto više od trećine (34,1%) ima više od pet članova. Mješovita domaćinstva imaju najveći broj članova pa čak tri četvrtine (75,8%) ovih domaćinstava ima pet članova i više.

Tablica 4

Porodični sastav prema tipu domaćinstva

Tip domaćinstva	Samačka domaćinstva	Bračni par bez djece	Jedno-porodično domaćinstvo	Više-porodično domaćinstvo
Bez radne snage	44,0	31,1	19,9	5,0
Poljoprivredno	9,7	22,1	14,9	26,3
Mješovito	0,0	0,5	35,6	63,8
Nepoljoprivredno	1,5	3,7	43,7	51,0
Sva domaćinstva	13,0	12,1	35,9	39,0

U tipu domaćinstva bez radne snage prevladavaju samačka domaćinstva (44,0%). Ovaj tip obuhvaća 86,7% svih staračkih domaćinstava u istraživanoj populaciji. Poljoprivredni tip uz 9,7% samačkih, obilježava gotovo jednu četvrtinu (22,1%) domaćinstava u tipu bračni par bez djece. To su u pravilu ostarjeli roditelji koje su djeca napustila. Iz tog kontingenta u skoroj će se budućnosti regrutirati najveći broj samačkih poljoprivrednih domaćinstava. Valja ovdje ukazati da među poljoprivrednim domaćinstvima nalazimo čak 26,3% u tipu višeporodičnog domaćinstva. To su ostaci nekad tradicionalnog porodičnog sastava poljoprivrednih domaćinstava. U ukupnoj masi višeporodičnih domaćinstava ona, međutim, čine tek 7,2%. Kod mješovitog tipa uvelike prevladava višeporodični sastav domaćinstava (63,8%). U najvećoj mjeri radi se ovdje o roditeljskoj porodici koja je nosilac poljoprivredne djelatnosti i porodici njihove djece — nosioca nepoljoprivredne djelatnosti. Izumiranjem roditeljske generacije (poljoprivrednika) iz ovog će se tipa regrutirati najveći dio novonastalih nepoljoprivrednih domaćinstava. Interesantno je da i u nepoljoprivrednom tipu visoko prevladava višeporodični sastav (51,0%). Dapače, ova grupa (nepoljoprivredna višeporodična) čini čak 59,2% svih domaćinstava višeporodičnog sastava. Izgleda kao da je tradicija višeporodičnog domaćinstva u selu još vrlo izrazita i da se velikim dijelom prenosi u novonastale socioekonomske uviete življenja.

Tablica 5

Starosna struktura članova prema tipu domaćinstva — % članova

Tipovi	do 7	8—14	15—25	26—50	51—64	65 i više
Bez radne snage	0,8	2,6	7,8	9,4	27,6	51,8
Poljoprivredna	3,8	12,2	18,5	22,6	18,2	24,7
Mješovita	7,3	12,1	22,5	31,5	15,5	11,1
Nepoljoprivredna	9,2	11,7	18,9	33,6	15,4	11,2

Domaćinstva bez radne snage karakterizira izrazito nepovoljna starosna struktura. Čak je više od polovine članova (51,8%) ove grupe domaćinstva staro preko 65 godina. Djece i omladine u ovom tipu jedva da ima. Očito je da se ovdje radi o tzv. staračkim domaćinstvima.

Poljoprivredna domaćinstva imaju nešto povoljniju starosnu strukturu od prethodnog tipa, ali istodobno i izrazito lošiju od slijedeća dva tipa. Čak je četvrtini (24,7%) članova ovog tipa domaćinstva preko 65 godina. Biološki i radno najvitalnija grupa članova (25—50 godina) izrazito je lošije zastupljena negoli u slijedeća dva tipa. Radna i reproduktivna sposobnost ovog tipa značajno je niža od istih sposobnosti kod mješovitoga i nepoljoprivrednog tipa.

Starosna struktura članova mješovitoga i nepoljoprivrednog tipa domaćinstva približno je jednaka. U ta dva tipa okupljen je radno i reproduktivno najvitalniji dio seoskog stanovništva.

Tablica 6

Novorođena djeca prema socioekonomskim tipovima domaćinstva — % domaćinstava

Tipovi domaćinstava	U razdoblju	
	1971—1976	1976—1981
Bez radne snage	4,6	0,6
Poljoprivredna	14,5	7,5
Mješovita	25,4	18,9
Nepoljoprivredna	24,5	24,1

Novorođene djece, što se moglo i očekivati, najmanje je u domaćinstvima bez radne snage. U poljoprivrednim domaćinstvima ima ih osjetno više, ali istodobno i znatno manje nego u druga dva tipa. To proizlazi iz »defektne« starosne strukture i smanjenih vitalnih potencijala ova dva tipa domaćinstva. Interesantno je, međutim, zapaziti pad broja novorođene djece u dva promatrana razdoblja (1971—1976. i 1976—1981). Pad je drastičan u prvja dva tipa domaćinstava (bez radne snage i poljoprivrednog), evidentan u mješovitom tipu (od 25,4% na 18,9%), dok se jedino kod nepoljoprivrednog tipa zadržao na približno istoj razini. Proizlazi da su nepoljoprivredna domaćinstva najvitalnija dok svi ostali tipovi pokazuju tendenciju pada vitalnih potencijala.

Zbog raširenosti pojave i njezine važnosti za razvoj seoskog domaćinstva (i sela) posebno nas je zanimalo iseljavanie.

Tablica 7

Iseljavanje prema tipu domaćinstva

— % domaćinstava

Tipovi domaćinstava	U razdoblju	
	1971—1976	1976—1981
Bez radne snage	18,1	22,5
Poljoprivredna	14,5	22,9
Mješovita	16,1	28,8
Nepoljoprivredna	15,0	25,0

Rezultati pokazuju da je iseljavanje više-manje podjednako u svim tipovima domaćinstva. Interesantno je međutim upozoriti da je iseljavanje u drugom razdoblju (1976—1981) zahvatilo daleko veći broj domaćinstava nego u prethodnome (1971—1976). Čini se da se proces iseljavanja iz seoskog domaćinstva tokom vremena intenzivirao.

Iz prirodnoga i mehaničkog kretanja stanovništva izračunali smo demografsku bilancu tipova domaćinstava.

Tablica 8

Demografska bilanca prema tipu domaćinstva

— na 1.000 stanovnika

Tipovi domaćinstva	Prirodno kretanje	Mehaničko kretanje	Demografski bilans
Bez radne snage			
1971—1976	—28,5	—141,2	—169,7
1976—1981	—88,5	—280,9	—369,4
Poljoprivredna			
1971—1976	+ 7,6	— 43,6	— 36,0
1976—1981	—34,5	— 96,2	—130,7
Mješovita			
1971—1976	+34,3	— 27,0	+ 7,3
1976—1981	+13,5	— 46,7	— 33,2
Nepoljoprivredna			
1971—1976	+42,7	— 22,5	+ 20,2
1976—1981	+24,8	— 42,6	— 17,8

Nepovoljna starosna struktura i smanjeni biološki kapacitet domaćinstava bez radne snage odrazili su se u posljednjih deset godina na umanjenu reproduktivnu sposobnost ovog tipa domaćinstva. Tako u ovom tipu bilježimo negativan prirast stanovništva (više umrlih nego rođenih), koji pokazuje tendenciju porasta u drugom petogodištu (od —28,5 na —88,5 promila). U tom istom razdoblju u ovom tipu domaćinstva bilježimo i najveći mehanički odljev stanovništva. Oba ova negativna kretanja rezultiraju negativnom demografskom bilancom. Bilo po negativnom prirodnom prirastu i relativno najvećem mehaničkom odljevu u prethodnom razdoblju, bilo po izrazito nepovoljnoj aktualnoj starosnoj strukturi, ovaj tip domaćinstva predstavlja najdepresivniji tip seoskih domaćinstava. To su zapravo ona domaćinstva koja će se najprije i u najvećem broju ugasiti. Kako ona čine 25,5% ukupnih seoskih domaćinstava, to znači da u dogledno vrijeme možemo očekivati značajan pad broja seoskih domaćinstava i seoskog stanovništva.

Poljoprivredno domaćinstvo u prvom je promatranom razdoblju (1971–1976) pokazivalo pozitivan prirodni prirast da bi u idućem (1976–1981) taj prirast postao negativan. Neprestani odljev članova iz domaćinstva i onako obilježenoj narušenom starosnom strukturom prouzročivao je u promatranom razdoblju pad vitalnih kapaciteta, pa je tako prirodni prirast poprimio negativno obilježje (više umrlih nego rođenih). Već samo po toj osnovi možemo računati s daljnjim smanjenjem broja članova ovog domaćinstva. Dodamo li tome i mehanički odljev članova (prvenstveno mlađe i vitalnije skupine), koji je po svom opsegu značajno veći nego u domaćinstvima sa zaposlenima, onda možemo očekivati daljnji pad proizvodnih i reproduktivnih kapaciteta ovih domaćinstava. Sve će veći broj ovog tipa domaćinstva prelaziti u tip »bez radne snage« i dalje izumirati kao demografsko-ekonomska jedinica u selu. To znači da će radni kapaciteti u poljoprivredi barem što se tiče isključivih poljoprivrednika i dalje opadati.

Mješoviti i nepoljoprivredni tip domaćinstva karakterizira pozitivan prirodni prirast. On je, doduše, nešto niži u drugom nego u prvom promatranom razdoblju. Ako se taj pad ne nastavi kao dugoročna tendencija, na temelju prirodnog prirasta mogli bismo računati s reprodukcijom ova dva tipa domaćinstva. Međutim istovremeno i u njima bilježimo znatan mehanički odljev stanovnika. U prvom razdoblju (1971–1976) taj je odljev manji od prirodnog prirasta, pa je ukupna demografska bilanca pozitivna. U drugom razdoblju (1976–1981) taj odljev raste dvostruko, a to u uvjetima smanjenog prirasta dovodi do negativne demografske bilance. I u ovim tipovima domaćinstva, znači, u posljednje vrijeme bilježimo tendenciju smanjenja domaćinstva. Za razliku od prva dva tipa, ova domaćinstva pokazuju još uvijek biološku vitalnost. Ona bi se samo po toj osnovi reproducirala i umnožavala. Intenzivno iseljavanje, međutim, prouzrokuje pad njihova stanovništva i, kako se iseljavaju prvenstveno mlađe kategorije stanovništva, ugrožava se biološki potencijal reprodukcije. Ako se taj mehanički odljev nastavi, vrlo će se brzo i u ovim domaćinstvima narušiti starosna struktura toliko da će doći do značajnog opadanja bioloških kapaciteta. Na osnovi toga javit će se i negativan prirodni prirast.

Iznesena kretanja unutar domaćinstva odrazila su se i u formiranju određenih (specifičnih) starosnih karakteristika svih tipova domaćinstava.

Tablica 9

Starosni sastav domaćinstava

— % domaćinstava

Starosne karakteristike domaćinstva	Bez radne snage	Poljoprivredna	Mješovita	Nepoljoprivredna
Ima članova mlađih od 14 godina	3,7	30,0	60,1	54,3
Ima članova mlađih od 25 godina	12,4	51,2	90,2	80,7
Ima članova mlađih od 50 godina	19,3	64,1	98,4	95,5
Svi članovi iznad 51 godine	80,7	35,9	1,6	4,5
Svi članovi iznad 65 godina	63,9	27,2	1,1	1,6

Rezultati pokazuju da samo kod svakog petog (19,3%) domaćinstva »bez radne snage« postoji, makar i teoretska, mogućnost reprodukcije (imaju članove ispod 50 godina starosti). Čak za četiri petine (80,7%) ovih domaćinstava postoji vrlo mala vjerojatnoća da će se samoob-

noviti jer su svi članovi stariji od 51 godine. Može se dalje predvidjeti da će se čak dvije trećine (63,9%) ovih domaćinstava ugaziti kao zasebne demografske jedinice u slijedećih petnaestak godina (svim je članovima više od 65 godina). Ovakve starosne karakteristike ovog tipa domaćinstva rezultat su dugoročnoga negativnog demografskog kretanja od kojeg je samo zadnji desetgodišnji segment prikazan u tablici 8. Radi se o (demografski) najdepresivnijem tipu domaćinstva koji će, međutim, kao tip i dalje postojati jer će se postepeno popunjavati iz ostalih tipova.

Kod poljoprivrednog tipa dvije trećine (64,1%) domaćinstava imaju člana ispod pedeset godina, odnosno oko polovina domaćinstava (51,2%) ima člana koji je mlađi od dvadeset i pet godina. Kada bi se svi mlađi članovi zadržali na selu i reproducirali unutar postojećih domaćinstava i kada bi se svi budući aktivni reproducirali u socijalnoj grupi »poljoprivrednika« mogli bismo računati da će se iz ovog tipa domaćinstva reproducirati u slijedećoj generaciji 50–60% »poljoprivrednih« domaćinstava. I pri tako optimističkoj – gotovo nevjerojatnoj – prognozi mogli bismo računati da bi »poljoprivredni« tip domaćinstva obuhvaćao oko 5–6% ukupnih seoskih domaćinstava u slijedećoj generaciji. Prema postojećem starosnom sastavu više od jedne trećine (35,9%) u perspektivi se neće reproducirati jer su svi članovi stariji od 51 godine, pri čemu će se 27,2% domaćinstava ugaziti u skorijoj budućnosti (svi članovi iznad 65 godina).

Mješovita i nepoljoprivredna domaćinstva po svom se starosnom sastavu bitno razlikuju od prethodna dva tipa. Čak preko polovine nepoljoprivrednih (54,3%) i gotovo dvije trećine mješovitih (60,1%) domaćinstava imaju djecu ispod 14 godina, odnosno, između 80 i 90% tih domaćinstava imaju članove mlađe od 25 godina. Ostanu li i dalje ti mlađi u sastavu domaćinstva ono će se u budućnosti reproducirati. Vidjeli smo (u tablici 8), iako pokazuje tendenciju pada, prirodni prirast u ovih tipova domaćinstava još je uvijek pozitivan. Međutim, mehanički odljev članova raste tako da oba tipa u zadnjem petogodišću bilježe negativnu demografsku bilancu. Nastavi li se takvo kretanje, ono će ubrzo naigrati još uvijek pozitivan prirast tako da će i oba tipa nastaviti svoj razvoj putem demografske erozije kao i dva prethodna.

3. rasprostranjenost pojedinih tipova seoskih domaćinstava u Dalmaciji

Karakteristike pojedinoga tipa domaćinstva, opseg u kojemu se javljaju i međusobna struktura, rezultat su niza procesa koji određuju razvitak seoske sredine. Zbog toga nas je interesirala rasprostranjenost tih tipova u seoskoj sredini Dalmacije jer nas ona može uputiti na stupanj i karakter razvijenosti kao i na probleme s kojima ćemo se susretati u daljnjem razvoju te sredine.

Rezultati istraživanja pokazuju visoki udio domaćinstava bez radne snage. U prosjeku za Dalmaciju svako četvrto seosko domaćinstvo (25,5%) nema aktivnih članova. Najveći udjel ovog tipa domaćinstva (39,5%) nalazimo na otocima – to je posljedica dugotrajnog nepovoljnog demografskog razvoja ovog područja. Poljoprivredno domaćinstvo najmanje je zastupljeno u dalmatinskom selu. Tek u svakom desetom domaćinstvu (10,7%) svi aktivni članovi jesu poljoprivrednici. Mješovito domaćinstvo gotovo je svako peto (18,5%). Najviše su zastupljena u zagorskom, odnosno u zadarskom i šibenskom području.

Tablica 10

Rasprostranjenost socioekonomskih tipova domaćinstava u Dalmaciji

— % domaćinstava

Područja	Bez radne snage	Poljoprivredna	Mješovita	Nepoljoprivredna
Otočno	39,5	8,9	13,0	38,6
Obalno	22,8	9,9	13,7	53,6
Zagorsko	22,3	11,7	23,0	43,0
Zadarsko	14,4	12,9	35,1	37,6
Šibensko	26,3	12,0	28,5	33,2
Splitsko	32,0	8,5	6,9	52,7
Dubrovačko	19,4	15,1	14,4	51,1
DALMACIJA	25,5	10,7	18,5	45,2

Nepoljoprivredna domaćinstva čine nešto manje od polovine (45,2%) svih obuhvaćenih domaćinstava. Najjače su zastupljena u obalnom, odnosno u splitskom i dubrovačkom području.

Kada bismo htjeli opisati pojedina područja po socioekonomskoj pripadnosti istraživanih domaćinstava mogli bismo kazati da:

– otočno područje obilježuje visok udjel domaćinstava bez radne snage. Njihova visoka zastupljenost interesantna je sa dva aspekta. Prvo, ona ne žive od proizvodnog rada svojih članova pa je i njihov socijalni status, u pravilu, najteži. Kako se pretežno radi o staračkim domaćinstvima njihov doprinos (materijalni, radni, kreativni) daljnjem razvoju ovog područja jako je ograničen. Sve to zajedno stavlja ovo područje u posebno tešku situaciju;

– zadarsko-šibensko područje karakterizira visok udjel mješovitih, odnosno niži udjel nepoljoprivrednih domaćinstava. Za ova područja karakteristična je relativno veća »vezanost uz zemlju«, uz seosko gospodarstvo, koja se očituje u većem udjelu poljoprivrednoga i mješovitog tipa domaćinstva. Nepoljoprivredne djelatnosti ovdje su kasnije doprle do sela. One se, u pravilu, u prvim fazama šire u selu najprije oblicima mješovitog domaćinstva da bi, postepeno, ta domaćinstva prerastala u nepoljoprivredni tip. Treba, prema tome, na ovim područjima tek očekivati značajnije pretapanje mješovitoga u nepoljoprivredni tip domaćinstva što će svakako voditi izrazitijem odvajanju domaćinstva od proizvodnje na gospodarstvu;

– splitsko-dubrovačko područje karakterizira visok udjel nepoljoprivrednih domaćinstava. Odvajanje domaćinstva od poljoprivrede ovdje je najdalje odmaklo. Manja odvojenost dubrovačkog područja od poljoprivrede ogleda se u natprosječnom udjelu poljoprivrednih domaćinstava (15,1%) i većem udjelu mješovitih nego u splitskom području. Splitsko se pak područje odvaja i po visokom udjelu domaćinstava bez radne snage, čemu u najvećoj mjeri pridonosi otočni dio ovog područja.

Pri razmatranju ove i sličnih socioekonomskih značajki seoskih domaćinstava valja imati na umu da se one zasnivaju na prisutnosti aktivnih članova i njihovim djelatnostima. Sva seoska domaćinstva, međutim, imaju posjed. Svi taj posjed u većoj ili manjoj mjeri obrađuju, te od njega ostvaruju veći ili manji (naturalni ili novčani) dohodak. Nisu rijetki slučajevi da nepoljoprivredna domaćinstva ostvaruju sa svog posjeda daleko veći dohodak nego poljoprivredna domaćinstva, odnosno, doho-

dak koji je znatno veći od vlastitog dohotka iz zaposlenja. Zbog toga nam ovako strukturiranje domaćinstava (prema djelatnosti aktivnih) ne daje pravu sliku o ekonomici seoskih domaćinstava i o važnosti pojedinih djelatnosti u ekonomskom životu domaćinstva. Pokušali smo zato rekonstruirati gornju tipologiju tako da bi se unijelo malo više svjetla u izvore prihoda seoskih domaćinstava.

Iz grupe domaćinstava »bez radne snage« izdvojili smo ona domaćinstva čiji članovi imaju mirovinu kao trajan izvor prihoda. Tako smo dobili dvije nove grupe domaćinstva: **bez stalnog prihoda** koja žive od pomoći rodbine, povremene socijalne pomoći ili pomoći suseljana, davanja zemlje u zakup te od vlastitog gospodarstva. Budući da se pretežno radi o staračkim domaćinstvima sa smanjenim radnim sposobnostima, možemo pretpostaviti da su i prihodi s tog gospodarstva vrlo skromni. Iz svega proizlazi da je to ekonomski najugroženija grupa seoskih domaćinstava. Druga grupa obuhvaća domaćinstva čiji su članovi **korisnici osobne ili porodične mirovine** te im je ona jedini stalan izvor prihoda. I u ovoj su grupi pretežno zastupljena staračka domaćinstva koja s gospodarstva kao i prethodna grupa, ostvaruje u pravilu skromne prihode. Od prednje grupe odvaja je mirovina kao trajan oblik prihoda što joj daje adekvatno bolji ekonomski položaj.

Ni poljoprivredna domaćinstva ne žive isključivo od prihoda svog gospodarstva. I njihovi članovi povremeno (sezonski) rade izvan gospodarstva, bave se povremeno nekom nepoljoprivrednom djelatnosti iz koje realiziraju neki prihod.³⁾ Ovu smo grupu ipak zadržali takvom kakva jest u prethodnoj tipologiji, ali smo joj, s obzirom na kontekst nove tipologije, dali samo adekvatniji naziv »pretežno iz poljoprivrede«.

U četvrtu grupu svrstali smo sva ona domaćinstva koja imaju zaposlene te ostvaruju prihod iz radnog odnosa bez obzira imaju li aktivnog člana poljoprivrednika (mješovita) ili ga nemaju (tipovi 3 + 5 + 6 + 7 iz osnovne tipologije – tablica 1).

Tablica 11

Tipovi domaćinstava prema izvoru prihoda

Područje	Bez stalnog prihoda	Samo mirovina	Pretežno iz poljoprivrede	Iz zaposlenja
Otočno	6,2	33,3	8,9	51,6
Obalno	9,9	12,9	9,9	67,3
Zagorsko	7,1	15,2	11,7	66,0
Zadarsko	2,5	11,9	12,9	72,7
Šibensko	9,8	16,5	12,0	61,7
Splitsko	9,9	22,1	8,5	59,6
Dubrovačko	7,2	12,2	15,1	65,5
DALMACIJA	7,7	17,8	10,7	63,7

Iz ovako strukturiranih seoskih domaćinstava proizlazi da čak dvije trećine (63,7%) imaju stalni prihod iz radnog odnosa. Već samo iz tog podatka vidimo u kolikoj su mjeri nepoljoprivredne djelatnosti (zapošljavanje) prisutne u seoskoj sredini. Iako je udjel domaćinstava sa za-

3) Prema našim istraživanjima 13% ukupnih prihoda poljoprivredno domaćinstvo ostvaruje radom izvan svog gospodarstva. (J. Defilippis: Neke tendencije i dileme razvoja dalmatinskog sela, *Ekonomika poljoprivrede*, 1984, br. 10.

poslenim članom najmanji na otocima, i tamo svako drugo domaćinstvo (51,6%) ima prihode iz stalnog radnog odnosa. Najviše domaćinstava sa zaposlenima nalazimo u zadarskom području. No, o domaćinstvima sa zaposlenima i onima koji pretežno žive od svog gospodarstva (poljoprivrede) bilo je već govora. Ovdje bismo htjeli posebno ukazati na domaćinstva bez radne snage i bez stalnih prihoda i domaćinstva s mirovinom kao jedinim stalnim prihodom.

Rezultati pokazuju da svako trinaesto od istraživanih domaćinstava (7,7%) nema radnoaktivnih i nema stalnog izvora prihoda. Njihov je broj najjače zastupljen u obalnom području, odnosno, u njezinu splitsko-šibenskom dijelu (gotovo svako deseto domaćinstvo). Ova grupa domaćinstava, u pravilu, okuplja najteže socijalne probleme na selu.

U nešto boljim uvjetima jesu domaćinstva bez radne snage s umirovljenim članom. Kolika-tolika, mirovina ipak predstavlja siguran izvor prihoda. Ova grupa domaćinstava obuhvaća gotovo svako šesto istraživano domaćinstvo (17,8%). Na otocima čak svako treće (33,3%) istraživano domaćinstvo nema radno-sposobnih članova, a mirovina im je jedini trajan izvor prihoda.

Sve ovo ukazuje da seoska sredina postaje, u sve većoj mjeri, sredina ostarjelih, nemoćnih, socijalno nezbrinutih ili problematičnih domaćinstava. Sva ta domaćinstva, ili većina njih, ima svoje gospodarstvo ili samo okućnicu na kojima, ovisno od svojih umanjenih fizičkih sposobnosti, ostvaruju neku (pretežno naturalnu) proizvodnju. To donekle ublažuje njihov težak ekonomski položaj. No, bez obzira na to ostaje činjenica da u seosku sredinu treba ulagati sve veće napore za socijalnu, zdravstvenu i svu drugu brigu vezanu uz probleme dolične egzistencije ove relativno visoko zastupljene grupe domaćinstava. Lokalne će sredine sve manje moći snositi materijalni teret te brige, i bit će potrebno tražiti i druga rješenja.

4. zaključak

Istraživanja socioekonomskih obilježja domaćinstava ukazuju na vrlo žive promjene u seoskoj sredini Dalmacije. Ove promjene mogle bi se sažeti u tri osnovna procesa. To su:

- prvo: intenzivna marginalizacija poljoprivrednog zanimanja koja se očituje u naglašenom padu udjela poljoprivrednih domaćinstava. Prema starosnim obilježjima ovih domaćinstava možemo sa sigurnošću predviđeti njihovo daljnje osipanje. Poljoprivredno zanimanje i poljoprivreda kao osnovna djelatnost nisu više sudbinom nametnuta opredjeljenja. U selu se sve više otvara mogućnost izbora drugih zanimanja i djelatnosti pri čemu poljoprivreda kao manje atraktivna, gubi svoj značaj;
- drugo: nepoljoprivreda, bilo da se ogleda kao aktivni radni odnos bilo kao mirovina, zauzima u seoskoj sredini sve veće razmjere. Dimenzije te pojave najbolje se uočavaju u eksplozivnom širenju mješovitoga i nepoljoprivrednog tipa domaćinstva. Međutim, unatoč te ekspanzivne tendencije, kao i činjenice da se radi o biološko vitalnim tipovima domaćinstava, i te tipove obilježava pojava negativnog demografskog bilansa. Korijen te pojave nalazimo u mehaničkom odljevu (odseljavanju) koji će, ako se nastavi ovim intenzitetom, postepeno (sve više) nagrizati vitalne potencijale ovih tipova što će, u kontekstu ukupnih promjena u selu, pridonijeti njegovu daljnjem starenju i osipanju. Sve nam to indicira da postojeći ekonomski model razvoja sela, koji uglavnom bazira

na zapošljavanju radne snage sela u drugim (gradskim) centrima, nije stabilan. Treba, prema tome, tražiti putove kako to radno mjesto »približiti« seoskoj sredini i tako pridonijeti da ta sredina bude za omladinu što atraktivnija;

– treće: starenje sela i ekspanzija raznih tipova domaćinstava »bez radne snage« predstavlja sve veći socijalni i ekonomski problem razvoja sela. Teret osiguranja doličnog življenja ovih tipova domaćinstava bit će sve veći. Što je sredina depresivnija, taj će teret biti proporcionalno teži jer su i mogućnosti lokalne sredine da internim snagama pridonese ublažavanju životnih tegoba te specifične grupe domaćinstava manje. Zbog toga valja razvijati sve složeniji i efikasniji sistem socijalne brige o članovima ovih domaćinstava.

Josip Defilippis

Changes in the Socio-economic Composition of Rural Households in Dalmatia

Summary

The author presents some of the results of a research project entitled *Socio-economic Changes in Agriculture and the Village in Dalmatia*, which refer to an analysis of types of rural households and changes that are taking place in them.

The results show that:

— there is an intense marginalization of the agricultural profession which is shown through the growing decrease of the participation of agricultural households, and vital characteristics show that the further decrease of this type of household is certain;

— non-agriculture as an activity and a profession has dominated the village, as can be seen in the explosive spreading of non-agricultural and mixed households. But the departure of young people has also eroded the vital capacities of this type of household, which allows us to conclude that the economic model of village development based on employment primarily outside the village is not attractive enough and will not solve the problem of village depopulation;

— the village is growing older and the increase of various types of households «without a labour force» is becoming an ever greater social and economic problem in the village.

Изменения социо-экономической структуры крестьянских домашних хозяйств в Далмации

Резюме

Автором приводятся частичные результаты исследования «Общественно-экономические изменения в сельском хозяйстве и селе Далмации» касающиеся рассмотрения типов крестьянских домашних хозяйств и изменений имевших место в этих хозяйствах. указывают на следующие явления:

— интенсивную маргинализацию сельскохозяйственной профессии проявляющейся в резком снижении доли сельскохозяйственных хозяйств и судя по витальным признакам, можно ожидать и в будущем дальнейшего снижения доли этого типа домашних хозяйств.

— факт, что сфера несельскохозяйственной деятельности и профессии охватывает село, в результате чего отмечен бурный рост несельскохозяйственного и смешанного типа домашнего хозяйства. Однако, миграционные перемещения молодого поколения нарушили и все еще нарушают витальные мощности этих типов домашних хозяйств. в связи с чем можно заключить, что экономическая модель развития сельской среды, базируясь на занятии населения вне этой сферы, в недостаточной мере привлекательна и не сможет решить проблемы снижения численности населения,

— старение села и распространение различных типов домашних хозяйств «без рабочей силы», что с каждым днем превращается в серьезную общественную и экономическую проблему.